

Terminologia najwcześniejszych polskojęzycznych map globusowych

Małgorzata Taborska

Place names used on early Polish-language globes

Abstract: The first globes labeled using the Polish language were produced in the 19th century by the Abel-Klinger Company of Nuremberg (c. 1860) and by Jan Felkl of Prague (1862 and later). Place names were translated from German into Polish. The 19th century was a period of time characterized by a major effort to standardize Polish grammar and spelling. Systematic naming techniques emerged during this time, which produced names that resemble those used today.

Keywords: Polish-language globes

Przed wynalezieniem litografii (w końcu XVIII wieku) globusy były bardzo kosztowne – ręcznie kolorowane miedzioryty i ozdobne podstawy wymagały dużego nakładu pracy¹. Produkowano je parami – globus Ziemi i nieba (często przygotowanie ich do edycji dzieliło wiele lat). Upowszechnienie druku spowodowało spopularyzowanie się tańszych wersji globusów – niewielkich, o średnicy parunastu centymetrów (fot. 1). Nie było potrzeby produkowania kompletów, najczęściej sprzedawano globusy Ziemi jako pomoce szkolne i bibeloty gabinetowe. Jako zalecane pomoce dydaktyczne globusy wprowadził, obok map ściennych i atlasów, ks. Stanisław Konarski (1700–1773) w Collegium Nobilium (1741–1832). Ich znaczenie

¹ Na początku XIX wieku były to ręcznie kolorowane czarno- białe litografie, kolorowa litografia została wynaleziona w latach trzydziestych XIX wieku. W firmie Jana Felkla wprowadzono ją w 1873 roku. Wtedy zaczęto produkować najstarsze polskojęzyczne mapy globusowe w technice chromolitografii.

w metodyce nauczania ugruntowały wytyczne Komisji Edukacji Narodowej (dalej: KEN)².

Pierwsze globusy polskojęzyczne nie powstawały na ziemiach Rzeczypospolitej. Najstarsze, o których dziś wiadomo, powstały w przedsiębiorstwie Abel–Klingera (dalej: A–K) w Norymberdze³. Od 1861 roku polską wersję językową wydawała również firma Jana Felkla (dalej: Fk), mieszcząca się początkowo w Pradze, a później w Roztokach 20 km od Pragi. Z polskojęzycznych globusów wydanych w XIX i na początku XX wieku zachowały się nieliczne, unikatowe egzemplarze⁴. Utrudnia to znacznie analizę, tym bardziej że ich stan zazwyczaj nie jest dobry. W wielu miejscach uszkodzone, zatarte i nieczytelne są litery, a nawet całe fragmenty map. Nawet w przypadku dobrze zachowanych kul poślizgi i przetarty werniks uniemożliwia odczytanie nazwy.

Niestety nie zachowała się informacja, kto jest autorem wersji polskojęzycznej globusów A–K (fot. 2). W przypadku dwóch egzemplarzy zachowanych w Muzeum UJ (z około 1860 roku) mapa jest analogiczna do niemieckojęzycznej wersji tego globusa z 1855 roku. Umieszczone na nich podstawowe informacje geograficzne są podobne (na przykład nazwa *Australia* obejmuje cały region, wraz z Oceanią). Niemało nazw występuje tylko w jednej wersji językowej. Na niemieckich globusach A–K pojawia się określenie *Die Erde nach den neuesten Entdeckungen* („Ziemia zgodnie z najnowszymi odkryciami”). Z kolei polska wersja opisana jest: *KULA/ZIEMSKA/do/uzytku w szkolach/wydanaprzez/Abel-Klingera/w NORYMBERDZE* (fot. 2)⁵. W stosunku do globusów Fk mapa jest znacznie uboższa w szczegóły topograficzne, choć dzięki temu stała się bardziej czytelna. Brak na niej prądów morskich

² W zaleceniach stanowiących podstawę metodyczną nauczania na różnych poziomach edukacji kładziono nacisk na obowiązkowe używanie mapy podczas nauki historii, przyrody i geografii. Franciszek Bieliński (1742–1809) w pracy *Sposób edukacji w XV listach opisany, które do Komisji Edukacji Narodowej od bezimiennego autora były przesłane* (1775) wyjaśniał, jak korzystać z globusów, atlasu, map ściennych i tematycznych plansz barwnych.

³ Wówczas Królestwo Bawarii, firma nie była więc w opozycji z zaleceniami rządu pruskiego. Od 1934 roku Bawaria była członkiem Niemieckiego Związku Celnego, jednak dopiero w 1871 została włączona do Cesarstwa Niemieckiego. Nawet wtedy jednak zachowała pewną niezależność, dotyczącą między innymi polityki zagranicznej.

⁴ Jest to znikomy procent produkcji – wystarczy wspomnieć, że z globusów produkowanych przez prawie pięćdziesiąt lat przez firmę Felkl zachowało się zaledwie 27 sztuk. Trudno określić, ile egzemplarzy faktycznie powstało, wiadomo jednak, że firma wydawała 8 rozmiarów globusów w 10 asortymentach. Ich liczba powinna być więc liczona w setkach.

⁵ Zachowana pisownia oryginalna.

Fot. 1. Globus Ziemi, Jan Felkl i syn, 1866–1870, Roztoky k/Pragi, wł. Muzeum UJ
(fot. G. Zygiel)

Fot. 2. Okolice bieguna północnego, globus Ziemi, Abel-Klinger, Norymberga, ok. 1860 r., wł. Muzeum UJ (fot. G. Zygier)

Fot. 3. Globus Ziemi, Jan Felkl i syn, ok. 1900 r., Roztoky k/Pragi, wł. Muzeum UJ (fot. G. Zygier)

i granic krajów. Nazw jest mniej, ułożone są bardziej systematycznie, nie nakładają się i nie przenikają. Cała mapa ma charakter poglądowy, a nie szczegółowy.

Pierwszy globus polskojęzyczny Fk został wydany w 1861 roku nakładem Jana Milikowskiego (1781–1866). Milikowski był lwowskim księgarzem i wydawcą, żarliwym patriotą. Jego księgarnia była ośrodkiem życia kulturowego i umysłowego Lwowa, miejscem spotkań profesorów Uniwersytetu Lwowskiego. Mapę, autorstwa prof. Ottona Delitscha (1821–1882), przetłumaczył z niemieckiego lwowski poeta, redaktor „Gazety Lwowskiej” i tłumacz Franciszek Waligórski (1824–1907)⁶. Niestety, do dziś nie przetrwał żaden egzemplarz tego globusa, wiadomo o nim jedynie ze wzmianki w bibliografii Karola Estreichera juniora (*Globus z mosiężnym południkiem i kompasem* 1870: 490). W kolejnych wydaniach terminologię opracowywał Mirosław Suhecki (1843–1912). Współpracował on z Felklem początkowo jako student Instytutu Politechnicznego w Pradze, później jako wykładowca na Uniwersytecie Jagiellońskim. Był synem filologa i językoznawcy Henryka Suheckiego (1811–1872), profesora Uniwersytetu Karola w Pradze i Jagiellońskiego⁷. Mirosław Suhecki zajmował się studiami nad językiem polskim, opracował polską wersję stenografii.

Przetłumaczył z języka czeskiego trzy poradniki wydane w Pradze (1866 r.): *Wskazówka do używania globusów ziemskich i niebieskich*, *Objaśnienia służące do planetarium J. Felkla* oraz *Objaśnienia służące do tellurium z wyrobni I. Felkla*. W zbiorach Muzeum UJ znajdują się obecnie cztery globusy Fk: jeden nieba i trzy Ziemi (tab. 1, fot. 3).

Tabela 1. Globusy firmy Jan Felkl znajdujące się w Muzeum UJ

Symbol w tekście	Czas powstania	Średnica kuli
Fk1	1866–1870	16 cm
Fk2	1865–1884	21 cm
Fk3	ok. 1900	33 cm

Źródło: opracowanie własne.

Omawiane obiekty są wspaniałymi zabytkami obrazującymi dzieje języka polskiego. Wprowadzenie języka narodowego jako wykładowego do szkół różnych poziomów przez KEN spowodowało konieczność stworzenia spójnej i jednolitej

⁶ Mapy globusów Fk początkowo były dziełem prof. Delitscha, wykładowcy na Uniwersytecie w Lipsku, po jego śmierci w 1882 roku funkcję tę przejął J. Řehák – profesor czeskiej uczelni wyższej.

⁷ Henryk Suhecki wydał na podstawie własnych badań, studiów i przemyśleń trzy podręczniki gramatyki polskiej, używane w szkołach galicyjskich.

terminologii fachowej, szczególnie dla nauk przyrodniczych i ścisłych. Problemem był też sam system kodyfikacji języka polskiego. Do czasów stanisławowskich stosowany system znaków zależał głównie od wydawcy, drukarza, korektora, a czasem i od autora dzieła (Malinowski 2011: 48). Jego ustalanie trwało przez całe XIX stulecie, aż do 1936 roku⁸. Najważniejsze problemy dotyczyły wprowadzenia i stosowania liter: *j, ó, é, á, ź*, dyftongów oraz liter zdublowanych: *x* i *ks* (*gs*). Zmieniał się też sposób pisania nazw dwuczłonowych oraz zasady stosowania wielkiej i małej litery. Modyfikacjom ulegała również gramatyka – tworzenie form przymiotnikowych, przyimków itd. Kolejną kwestią jest samo nazewnictwo geograficzne.

Ortografia i gramatyka

Różnice pomiędzy wersjami A–K a Fk są duże⁹. Widać, że osoby opracowujące nazewnictwo nie korzystały z identycznych założeń. Na globusach A–K stosowana jest pisownia obcych wyrazów z *x*: *Odnoga Meksykańska, Półwysep X. Walii, Texas, Bruxela*. Zazwyczaj używana jest litera *w*, jednak niekiedy zachowano obce *v* (*Zatoka Viktoryi*; na globusach Fk konsekwentnie stosowane jest *w*: *Kraj Wiktoryja, zatoka Wiktoryi*). Nie ma wyraźnej zasady stosowania podwójnych spółgłosek, u A–K pojawia się zaledwie kilka zawierających je: *Abissynia, Hottentoci* czy *Lassa* (u Fk: *Abisynia, Hotentoci, Lasa*). Oczywiście są też nazwy, w których podwójne spółgłoski – przejęte z oryginalnego zapisu – są stosowane do dziś: *Mississippi, Missury, Sennear* (obecnie *Sannar*), *Annam, Mekka, Messyna* itp. Zmaganie się z zapisem fonetycznym widać w nazwach: *Nowa Zembla, Missury, Lassa* (obecnie *Lhasa*), jezioro *Balkasz, Madisen, M. Kamczatskie, Czukcy* (Czuczowie), *Moskwito, Archipelag Wysp Nizkich, Kapstadt*.

Na obiektach A–K zdarzają się omyłki, będące wynikiem niedopatrzania: w nazwie madagaskarskiego przylądka *K. Św. Marji* zachował się niemiecki skrót

⁸ W wyniku licznych polemik Polska Akademia Umiejętności w porozumieniu z Ministerstwem Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego powołała w 1930 roku Komitet Ortograficzny. Komitet z kolei powołał siedem komisji problemowych i w połowie 1936 roku nowe przepisy zostały zaakceptowane przez Ministerstwo (Malinowski 2011: 48).

⁹ Obecne opracowanie wymaga jeszcze rozszerzenia o pozostałe globusy Fk zachowane w Polsce. Do najstarszych zachowanych obiektów wyprodukowanych przez tę firmę należy globus nieba (z około 1866 rok). Pisownia jest na nim zbliżona do omawianych globusów, pojawia się jednak *é* (*Rzeka, Arfa Jérzego*), później już niestosowane przez Suheckiego.

K zamiast P, stosowanego w reszcie przypadków: *N. Póln. Wales* (ale *P. x. Walii*), odwrócona do góry nogami litera *n* (Koło biegunowe), duża litera *C* w nazwie *M. BałtyCkie*, brak polskich czcionek w sygnaturze: *uzytku, szkolach*, pomyłkowo zapisany skrót Ameryki jako *Polnuc* czy *W. Ziolo. Przylad* (fot. 2). W niektórych wyrazach małą literę *s* zapisano jako *f*. Pod tym względem lepiej dopracowane są mapy M. Sucheckiego.

Spory dotyczące zasad kodyfikacji języka polskiego w XIX wieku najwyraźniej widać na losach litery *j*. Zaproponował ją Alojzy Feliński w 1816 roku w miejsce *i* (przed spółgłoską) lub *y* (przed samogłoską). Wywołało to oczywiście liczne debaty. Do zwolenników wprowadzenia *j* należeli między innymi Joachim Lelewel i Józef Muczkowski, wśród przeciwników był Jan Śniadecki. Początkowo stosowano literę *j* w wyrazach pochodzenia obcego zamiast *g* (*jeografia*). W czasie powstawania globusów stosowano ją powszechnie, lecz zasady nie były jednoznacznie określone aż do 1936 roku (Saloni 2005: 73). Na globusach A–K są nazwy, w których *y* zastępuje obecne *j*: *Persya, Ceylon, Zatoka Victori, Nowa Holandya, Wyspy Maryańskie*; w innych *j* przypada w miejscu obecnego *i*: *Kolumbja, Hiszpanja, Algierja, Kyów*. Zgodne z obecnymi zasadami, użyte są nazwy, w których *b* poprzedza samogłoskę: *Morze Białe, Arabia*. Są również nazwy, w których obecnie używamy *y*: *Zatoka Siamska, Sydnej*. Różne wersje Fk można rozpoznać po zmianach tych liter. Na Fk1 znajdują się puste pola po usunięciu (zatarciu na matrycach drukarskich) litery *j* w takich nazwach jak: *Austry a, Szkocy a, Irlandy a, Mongoli a*. Są jednak miejsca, gdzie tego nie dopatrzono, na przykład: *Islandyja, Grenlandyja, Nowa Irlandyja, Mandżuryja*. Globusy Fk2 i Fk3 odznaczają się bardziej nowoczesną pisownią. Porównanie trzech globusów Fk o średnicy 16 cm z różnych lat pozwala stwierdzić, że matryce sporządzano kilkakrotnie (w latach 1866–1900; tab. 2)¹⁰.

W latach 1870–1880 w sporach zaczęła zaznaczać się dominacja dwóch szkół: „warszawskiej” i „krakowskiej”. Autor mapy A–K kierował się zwyczajami, które kilkadziesiąt lat później określały „szkołę warszawską” (*Anglja, Francja*). Suchecki natomiast stosował wymogi „szkoły krakowskiej” (*Francya, Anglia*), choć w nazwie *Indye za Gangiesem* stosuje zmiękczenie typowe dla Warszawy.

Widać też brak przyjętych standardów odnośnie do tworzenia skrótów takich wyrazów, jak: zatoka (*z, zat, zato*), odnoga (*O, Od*), cieśnina (*c, cieś, cie*), archipelag (*a, arch, archip*), przylądek (*p, prz, przy*). Wcześniejsze globusy Fk nie mają kropek

¹⁰ Globusy pochodzą z prywatnej kolekcji, opisane w: Nerlo (1993: 172–179).

Tabela 2. Porównanie nazw krajów na globusach Felkla, śr. kuli 16 cm

Obecna nazwa	1866–1870 (N)	1888–1894 (N)	1898–1900 (N)	1866–1870 (UJ)
Gujana	GUJANA	Gwajana	Gujana	Gujana
Nepal	NEPAL	Nipal	Nipal	Nipal
Meksyk	MEKSIKO	Meksik	Meksik	Meksiko

Objaśnienia: N – zbiory prywatne, UJ – Muzeum UJ

Źródło: opracowanie własne.

przy skrócie, u A–K i w późniejszych Fk kropka pojawia się zawsze. Osobnym problemem jest stosowanie wielkich i małych liter w nazwach pospolitych: zatoka, rzeka, morze, wyspa itd. U obu autorów nazwy pisane są wielkimi literami, na przykład: *P. Ś. Lucyi* (A–K), *Prz ś Łukasza* (Fk₁), *Prz. York* (Fk₃). Niemniej zgodnie z normami języka polskiego aż do 1936 roku (wprowadzono wtedy rozróżnienie na nazwy użyte w mianowniku oraz w innych przypadkach) powinny one być pisane małymi literami. W nazwach własnych również panuje zamieszanie – zazwyczaj Zwrotniki Raka i Koziorożca pisane były wielką literą, tymczasem na globusie Fk₂ znajdujemy: *Zwrotnik raka/ koziorożca*.

Formy przymiotnikowe są również odmienne od stosowanych współcześnie: *Zatoka Australska, Wyspy Maryańskie, Wyspy Sandwichskie*.

Nazewnictwo geograficzne

Na wszystkich globusach zaznaczone są: równik, zwrotniki, koła podbiegunowe (jako *Koło biegunowe północne* i *Koło biegunowe południowe*), ekliptyka (nazwana tylko na A–K), bieguny (*BIEGUN PÓŁNOCNY, BIEGUN POŁUDNIOWY* – brak na Fk₁). Nazwy kontynentów pojawiają się tylko na A–K: *EUROPA, AZYA, AFRYKA, POLNUC AMERYKA, POŁUDN. AMERYKA, AUSTRALIA*¹¹ (jako obecna Australia i Oceania, sam kontynent nosi nazwę *Nowa Holandia*). Na Fk podpisane są tylko *Australia* (sam kontynent) i *AMERYKA ŚRODKOWA*. Ciekawie rozwiązana jest sprawa Indii (tab. 3).

¹¹ Termin „Australia” stosowany jest dla obszaru: „na oceanie od 130–268 E oraz od 30 N do 54 S. Stały ląd Nowa Holandia czyli Australia” (Leśniewski 1853: 767).

Tabela 3. Zestawienie nazw Indii i Ameryki Środkowej używanych na analizowanych globusach

Nazwa obecna	A–K	Fk1	Fk2	Fk3
wyspy Ameryki Środkowej	Indye Zachodnie	Indy e Zachodnie	Indye Zachodnie	Indye Zachodnie
Indie	Indostan	Indyje przed Gangiesem	Indye Angielska	Hindostan Indye Angielska
Półwysep Indo-chiński	—	Indyje za Gangiesem	—	—

Źródło: opracowanie własne.

Pięć oceanów podpisanych jest na każdym globusie, jedynie Ocean Atlantycki i Indyjski mają te same nazwy (tab. 4). Na Fk wyrysowane są główne prądy morskie, choć ich nazwy zmieniają się (tab. 5), nie ma natomiast rozróżnienia na prądy ciepłe i zimne czy okresowe. Nie zmieniało się określenie Prądu południoworównikowego na Atlantyku (*P. równikowy*), Oceanie Indyjskim (*Prąd połudn. wschodni*) oraz prądu Kuro-Siwo (*Prąd czarny*).

Tabela 4. Różne wersje nazw oceanów na globusach Abel–Klingera i Felkla

Nazwa obecna*	A–K	Fk1	Fk2	Fk3
Ocean Arktyczny	Morze lodowate	Ocean biegunowy północny	Ocean lodowaty północny	Ocean lodowaty północny
Ocean Południowy	Morze lodowate	Ocean biegunowy południowy	Ocean lodowaty południowy	Ocean lodowaty południowy
Ocean Spokojny	Ocean Wielki	Ocean wielki, czyli morze spokojne	Ocean wielki, czyli spokojny	Ocean wielki, czyli spokojny

Objaśnienia: * nazwy obecne za: *Nazewnictwo geograficzne świata*.

Źródło: opracowanie własne.

W początkach XIX wieku zatokę nazywano odnogą. Karol Wyrwicz stosował oba te terminy w 1768 roku: „(...) część oceanu do środka ziemi wpuszczona i brzegami przypierających krajów ścieśniona. Jeśli takowa część oceanu jest wielka, nazywa się morzem jako morze śródziemne (...) jeśli mniejsza, odnogą, zatokiem (...)” (Wyrwicz 1768: 34). Na A–K „odnoga” używana jest jako nazwa większych obiektów: *Odnoga Bengalska*, *O. Australska*, *O. Meksykańska*, *O. Hudsonska*,

Tabela 5. Prądy morskie na globusach Felkla

Nazwa obecna	Ocean	Fk1	Fk2	Fk3
Prąd Północno-równikowy	A	—	Półn. prąd równikowy	Półn prąd równikowy
Prąd Brazylijski	A	—	Prąd Brazylijski	Prąd brazylijski
Prąd Zatokowy	A	Prąd Odnogi	Prąd meksykański	Prąd meksykański
Prąd Północnorównikowy	I	—	—	Prąd arabski
Prąd Równikowy Wsteczny	P	Prąd równikowy przeciwny	—	—
Prąd Północnorównikowy	P	—	Północny prąd równikowy	Półn. prąd równikowy
Prąd Równikowy Wsteczny	P	—	—	Prąd równikowy zwrotny
Prąd Południoworównikowy	P	Prąd południoworównikowy	—	Połudn. prąd równikowy
Prąd Peruwiański	P	—	Prąd Peruwiański	Prąd Peruwiański
Prąd Północnopacyficzny	P	Prąd pacyficzny	Półn. prąd spokojny	Półn. prąd spokojny
Prąd Południowopacyficzny	P	—	—	Połudn. prąd biegunowy
Dryf Wiatrów Zachodnich	Australia	Prąd Południowo Australijski	Prąd połudn. australijski	Prąd połudn. australijski
Dryf Wiatrów Zachodnich	Afryka	Prąd Zwrotny	Prąd zwrotny	Prąd zwrotny
Dryf Wiatrów Zachodnich	Ameryka	Prąd przyłódka Hoorn	—	—

Objaśnienia: A – Ocean Atlantycki, I – Ocean Indyjski, P – Ocean Spokojny. (Pacyfik)

Źródło: opracowanie własne.

O. Gwinejska (fot. 2)¹². Obiekty mniejsze nazywano zatokami: Z. Panama, Z. Nikoya, Z. Honduras, Z. Plenty. Mirosław Suchecki używał już tylko nazwy zatoka, jednak na Fk1 Prąd Zatokowy określony jest jeszcze jako Prąd Odnogi, na pozostałych – jako Prąd Meksykański.

¹² W wykazie z 1853 roku Leśniewski również stosuje określenie „odnoga” (Leśniewski 1853).

Stosowanych jest kilka rodzajów zapisów nazw wysp i archipelagów: sama nazwa bez określenia (*Grenlandya, Madagaskar, Thaiti, Tubaj, Christmas, Haiti*), nazwa poprzedzona słowem „wyspa(-y)” (*Wyspy Kapwerdskie*) albo skrótem (*W. Wielkanocna, Wy Nizkie*). W przypadku archipelagów stosowany jest skrót *Arch.* (Fk), *Archip.* (A–K) albo sama nazwa: *Azory, Aleuty*¹³. Na Fk3 – w miejsce archipelagu – autor próbował wprowadzić termin „Wielowysep” (*Wielowysep Marszala*). Na A–K – w przeciwieństwie do Fk – często stosowane są podwójne nazwy wysp: *Wy Maryańskie czyli Rozbójnicze*. Ciekawym przykładem jest archipelag Tuamotu: *Wy Pomotu czyli Arch. Wy Nizkich* (A–K), *Wy Paumotu Wy Nizkie* (Fk1), *Wy niskie cz. Tuamotu* (Fk2) oraz *W. niskie czyli Tuamotu* (Fk3).

Zaskoczeniem jest *Morze Etiopskie* na globusie A–K przy Zatoce Gwinejskiej czy nazwa *Odnoga Finnika* na Zatokę Fińską. Większość nazw mórz i ważniejszych zatok nie odbiega od obecnych. Różnice wynikają ze zmian reguł języka polskiego: *Hudsonska* zamiast *Hudsona* czy *M. Karajbskie, Zat. Obijska, Australska*. Na Fk2 i Fk3 w Wielkiej Zatoce Australijskiej pojawia się przymiotnik *Wielka*. Przykłady innych istotnych zmian zestawiono w tabeli 6.

Proces kształtowania się terminologii geograficznej widać dobrze na przykładzie pojęcia pustynia. Na części globusów Fk jest nazwa *Puszcza Gobi chiń*. *Szamo* (globusy wymienione w tabeli 2.), na innych: *Pustynia Gobi* (Fk2, Fk3) a na starszym

Tabela 6. Przykłady zmian nazw mórz na globusach Abel–Klingera i Felkla

Nazwa obecna	AK	Fk1	Fk2	Fk3
Adriatyckie	Adry Atyckie	Adry-at.	Adryatyk	Adryatyckie
Północne	Północne	Półn.	Niem.	Niemieckie
Arabskie	Arabskie	Arabskie	Persko-arabskie	Persko arabskie
Beringa	Kamczatskie	Berynga	Berynga	Berynga
Południowochińskie	Chińskie	Chińskie połudn.	Chińskie południowe	Południowo chińskie
Wschodniochińskie	Wschodnie	Chińskie wschodnie	Chińskie wschodnie	Wschodnio chińskie

Źródło: opracowanie własne.

¹³ Na A–K jest nazwa *Wyspy Zielonego Przylądka*, natomiast Fk używa konsekwentnie formy *Wyspy Kapwerdskie*. Z ciekawszych odstępstw od dzisiejszej terminologii można wymienić *Male Dywy* jako *Malediwy* (na wszystkich Fk).

od nich A–K: *Pustynia Gobi czyli Szamo*. W przypadku Sahary jedynie na A–K jej nazwa jest sprecyzowana jako pustynia, na Fk występuje samodzielnie. Inne pustynie nie są zaznaczone, jedynie na Fk₃ pojawia się *Pustynia Libijska*. Określenie „puszcza” występuje u Samuela Lindego jako: „dzikie pole, puszcza, pustynia”, „puszcza – pole bez roli” (Linde 1854–1860); w tak zwanym słowniku warszawskim „pustynia” oznacza „kraj piaszczysty”, a „puszcza” – obszar leśny (Karłowicz, Kryński i Niedźwiedzki 1900–1927).

Na globusach A–K granice państw nie są zaznaczone, naniesione są jedynie nazwy największych krajów i nielicznych, ważnych miast. Na globusach Fk starano się podpisać większość krajów przynajmniej skrótem (*Bryt Holen Franc/ Gujana*). Naniesionych jest na nich również znacznie więcej miast, nazw przyłasków. Na A–K i Fk nie zaznaczono szczytów górskich, jedynie najważniejsze pasma i łańcuchy. Z zaznaczonych jezior opisane są największe (*Tanganika, Ładoga, Niewolnicze, Huron*), podobnie rzecz się ma z siecią rzeczną (fot. 3).

Duży problem stanowią nazwy miast. Zresztą w ostatnich czasach wprowadzono zmiany – na przykład zamieniono Phenian na Pjongjang. Na Fk widać tendencję do stosowania polskich form imion świętych: *Pw Juliana, Pw ś. Józefa, Z. ś. Macieja, Prz. Ludwika, Prz. ś. Eugenijusza*, ale równocześnie występują formy takie jak *ś. Louis*. Na Fk₁ i Fk₂ rozróżniany jest *Meksyk* (miasto) od kraju: *Meksiko* (Fk₂), *Meksyko* (Fk₁). Rozróżnienie nie występuje na A–K (*Mexyk*) i Fk₃ (*Meksyk*). Znaczne zamieszanie jest również w nazwach południowoazjatyckich. Dwie główne rzeki chińskie noszą nazwy: *Hoangha, Jan Tse Kiang* (A–K), *Hounghe, Jans Tse Kiong* (Fk₁), *Houangho, Jang Cse Kiang* (Fk₃) oraz *Hoang-Ho, Yan-tse-Kiang* (Leśniewski 1853: 356). Góry Kunlun przyjmują odpowiednio formy: *Kneu Lun* (Fk₁), *Kieng Lin* (Fk₂), *Kien Lin* (Fk₃) oraz *Kuean-Lun* (Leśniewski 1853); na A–K nie są opisane.

Niektóre z różnic pomiędzy globusami wynikają z tradycji i sympatii politycznych – jak chociażby *Kanał La Manche* opisany tak na globusach Fk pojawia się jako *Kanał Brytyjski* na obiektach A–K. A przecież niemiecka nazwa *Ärmelkanal* jest bliższa francuskiej.

Liczba szczegółów dotyczących terenów Polski i sąsiednich zależy od rozmiarów globusa. Z krajów zaborców zaznaczone są nazwy: *Rossja, Prusy, Niemcy* (A–K); *Rosyja, Niemcy, Prusy, Austrya* (Fk₁); *Rossja, Austrya Węgry, Państwo Niemieckie* (Fk₂); *Rosya, Niemcy, Austrya o/ Węgry* (Fk₃). Z miast: *Warszawa, Wilno, Kijów, Lwów, Królewiec*, (A–K); *Warszawa, Kijów, Królewiec* (Fk₁); *Warszawa, Wilno, Kijów, Wrocław, Danzen, Królewiec* (Fk₂, część mapy zniszczona – obszar Galicji,

Czech i Słowacji); Warszawa, Gdańsk, Kraków, Lwów, Kijów, Wilno, Wrocław (Fk₃). Wisła zaznaczona i podpisana jest na wszystkich globusach (Fk₁ – niepodpisana), natomiast Odry brak (A–K), jest ona zaznaczona, ale niepodpisana (Fk₁), mapa jest nieczytelna (Fk₂), rzeka jest podpisana (Fk₃).

Najważniejszy okres kształtowania się nomenklatury dla polskich nauk ścisłych i przyrodniczych przypada na niefortunny okres rozbiorów. Sam proces zaczął się znacznie wcześniej – pierwszą polskojęzyczną książkę z miernictwa, w której są liczne terminy z dziedziny matematyki i geodezji, napisał Stanisław Grzepski (1524–1570); nosiła ona tytuł *Geometria, To jest Miernicka Nauka* (Kraków 1566). Potrzeba tworzenia słownictwa w języku narodowym pobudzona została wynikiem zaleceń KEN. W XIX wieku stopniowo rozwijała się prasa tematyczna, zaczęły działać na większą skalę towarzystwa naukowe, stanowiące między innymi miejsce wymiany poglądów ponad granicami zaborów. Dodatkowe problemy wynikały z oddziaływania oficjalnych języków zaborców na język używany przez Polaków. Jeżeli jednak aż osiemnaście lat wolnego kraju było potrzebne, żeby usystematyzować reguły języka polskiego, trudno dziwić się różnicom w nomenklaturze dziewiętnastowiecznej. Kiedy jednak odrzuci się problemy wynikające ze zmian w samej polszczyźnie, widać, że różnice nie są tak duże – zarówno pomiędzy globusami, jak i w stosunku do współczesnej polszczyzny. W treści mapy poważniejszym problemem jest to, co i w jakiej formie należy na niej umieszczać i czego oczekuje użytkownik globusa. Prowadzi to oczywiście w prosty sposób do map opracowywanych przez Eugeniusza Romera i jego globusów, które znalazły kontynuację w wydaniach przygotowywanych przez Polskie Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych. Równocześnie trudno nie docenić Jana Felkla, który sporządzając mapy w osiemnastu językach, zatrudniał do ich tłumaczenia filologów.

Bibliografia

- Bieliński F., 1775, *Sposób edukacji w XV listach opisany, które do Komisji Edukacji Narodowej od bezimiennego autora były przesłane*, Drukarnia Mitzlerowska, Warszawa.
- Globus z mosiężnym południkiem i kompasem*, 1870 [w:] K. Estreicher jun., *Bibliografia polska XIX wieku*, cz. 1. Wyd. Towarzystwo Naukowe Krakowskie, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W., 1900–1927, *Słownik języka polskiego*, Nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego, Warszawa.

- Leśniewski P., 1853, *Obraz świata pod względem geografii, statystyki i historii wszystkich krajów skreślony podług najlepszych źródeł: z mapami, herbami wszystkich państw i rycinami*, S.H. Merzbach, Warszawa.
- Linde S.B., 1854–1860, *Słownik języka polskiego*, Drukarnia XX. Piarów, Lwów.
- Malinowski M., 2011, *Ortografia polska od II połowy XVIII wieku do współczesności. Kodyfikacja, reformy, recepcja* [online], doktorat, Katowice 2011, <http://www.sbc.org.pl/Content/93088/doktorat3218.pdf>.
- Nazewnictwo geograficzne świata*, Komisja Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Rzeczypospolitej Polskiej.
- Nerlo W., 1993, *Nieznane polskie globusy Ziemi*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 25 (4), s. 172–179.
- Saloni Z., 2005, *O kodyfikacji polskiej ortografii – historia i współczesność*, „Nauka”, kwartalnik PAN, 4, s. 71–96.
- Wyrwicz K., 1768, *Geografia powszechna czasów teraźniejszych*, t.1. Drukarnia J.K.Mci. y Rzeczypospolitej in Collegio Soc. Jesu., Warszawa.

dr Małgorzata Taborska

Dział Zbiorów Muzealnych

Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

Collegium Maius

e-mail: malgorzata.taborska@uj.edu.pl